

III. РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Олександр Кривошій

У періоді української історії, який названо дослідниками “козацькою добою”, до цих пір залишається невивченим цілий ряд явищ. Зважаючи на те, що у суспільному житті України XVI–XVII століть важливу роль відіграло козацтво як стиль життя та світосприйняття, поза увагою дослідників залишалась така важлива сторінка багатогранного життя того часу, як роль та статус українських жінок. Висновки про становище жінок базувались в основному на вивченні козацького аскетизму – відречення запорожців від сімей та концентрації розумових і фізичних зусиль на військовій справі. Дехто з дослідників української минувшини вважав, що живучи на дніпровських островах козаки байдужі до звичаєвих мирських радостей, нехтували сімейним затишком і добробутом, а драматичні події XVI–XVII століть – ворожнеча та кровопролиття не сприяли цивілізованому устрою життя, розхитували шлюб та сім'ю¹.

Підносячи чоловічу звиятку і козацький аскетизм, дослідники, в оцінці становища жінки в козацькому суспільстві, часто “не помічали” того факту, що суспільне становище жінок на українських землях в зазначений період, суттєво відрізнялось від становища жінок в Московській державі і від становища жінок в країнах Європи.

Перед нами стоїть завдання – дослідити статус жінок, які не сторчали осторонь історії, а творили її, з'ясувати особливості їх політичного та економічного становища, показати їх дієвість у цей історичний період. Відзначимо, що жінка як об'єкт суспільного життя XVI–XVII століть вивчалась істориками XIX століття досить поверхово. Але це зовсім не означає, що дослідник почав роботу на цілком незайманому полі. Питань дотично пов'язаних з становищем жінки в українському суспільстві торкався М. І. Костомаров, який переконливо довів, що становище української жінки було набагато кращим ніж великоруської, адже в Московській державі, яка пішла типовим для тогочасного суспільства шляхом розвитку деспотії, першою жертвою стала жінка, яку було перетворено на “тюремну затворницю”². Хоча роботи історика Антонія І (Йосип Ролле) носили досить описовий характер та мали до певної міри пропольську спрямованість, проте автор досить чітко відрізняв українську жінку від великоросіянок та польських жінок³. Проте суто наукове вивчення проблеми станови-

Портрет Роксолани. XVI ст.,
переписаний на поч. XIX ст.
Львів, Історичний музей

ща жінки в українському суспільстві XVI–XVII століть започаткував відомий український історик, академік О.І. Левицький. Він першим з вітчизняних істориків присвятив розгляду окремих аспектів цієї складної багатопланої проблеми ряд спеціальних робіт⁴.

В Україні XVI–XVII століть суспільне становище жінок, на відміну від Західної Європи, залежало не від суспільного статусу чоловіка, а від власного майнового становища. Тому шляхтянки, незалежно від

сімейного стану, володіючи величезними земельними латифундіями, отримували суспільну вагу⁵. На таку обставину звертав увагу ще М. Литвин, який писав, що “татарські та московські жінки не мають чоловічих прав, а наші властнують над багатьма чоловіками: одні – управляючи волостями, містами, помістями, другі – отримуючи прибуток, треті – спадок”⁶.

У середньовічному українському суспільстві, як певній системі зв'язків між людьми, жінка існувала в конкретному соціальному середовищі, в якому керувалась притаманними їй нормами поведінки, духовною орієнтацією та стереотипами морально-етичних цінностей. Будучи значимою одиницею суспільства, жінка за повнотою своїх прав і свобод не становила у цей період будь-якого винятку. Правове становище жінок нормував Литовський Статут, у карних та цивільних постановках якого був закріплений принцип рівного права для чоловіків та для жінок. Забезпечивши майнову незалежність жінок та їхні права на успадкування землі, Литовський Статут таким чином узаконив рівний з чоловіком правовий статус, що мало для жінок неабияке значення. Адже саме правовий статус людини за влучним спостереженням історика-медієвіста О.Гуревича характеризував людину і диктував її моральні якості⁷.

В епоху середньовіччя право розумілось не лише як узагальнений стан суспільства в цілому, але й одночасно, як найважливіша риса кожного його члена.

Строк повноліття у Першому Литовському Статуті 1529 року був визначений для чоловіків – 18 років, для жінок – 15 років⁸. У Третьому Статуті 1588 року строк повноліття для жінок був знижений до 13 років⁹. З цього часу дівчина ставала не тільки повноправною володаркою спадкового майна у випадку сирітства, але й могла мати окрему власність ще за життя батьків. Цю власність дівчина набувала шляхом розподілу майна з заміжніми сестрами, або ж отримувала в подарунок від батьків. Майнові права незаміжньої жінки були такими ж, як і неодруженого чоловіка.

Українські жінки-шляхтянки у зазначений період користувались широкою свободою і правовою незалежністю, не поступаючись у повноті своїх громадських прав чоловікам¹⁰. Суспільне становище жінки-шляхтянки відрізнялось від становища чоловіка тільки тим, що жінки при живих братах наслідували четверту частину батьківщини¹¹. Цей виняток пояснюється тим, що за литовсько-феодалним законодавством володіння маєтностями завжди поєднувалося з обов'язком військової служби. У випадку, коли землевласниця була вдовою, або жила окремо від сім'ї, вона зобов'язувалась поставляти певну кількість воїнів, а не служити особисто. Проте жінки іноді самі виконували цей обов'язок, з'являючись на військову службу, як це зробила у 1565 році Зофія Єзофова. Жінки-землевласниці не були усунені і від такої державної справи як сплата податків, які збирались з них як з повноправних членів суспільства, без будь-яких обмежень. Показовим у цьому відношенні є й факт участі жінок у прийнятті найважливіших політичних рішень тієї епохи. Коли польський король Жигмонт Август наказав українській та польській шляхті присягнути на унію Литовського князівства з Польщею, то на Волині разом із зем'янами присягнуло чимало зем'янок – тих, що сиділи на “вдовинім стільці” і володіли маєтностями¹². За себе та своїх дітей склали присягу Василица княжна Ружинська, княгиня Катерина Скорупинська, каштелянова Луцька, пані Михайлова Козинська. При чому зять Козинської – князь Миколай Ярославович, мав право на підпис лише після матері сімейства¹³. Тим самим, підпис жінки-шляхтянки мав вирішальне значення і у справах державної ваги.

Жінки не були усунені і від заняття державних посад. Михайло Литвин у своїх записках писав про те, що жінка інколи “начальствує у нас в кріпостях навіть пограничних з землями московськими, які необхідно було доручити тільки чоловікам певної сміливості”¹⁴. Як свідчать документи, жінки могли займати та наслідувати посаду старости, для прикладу, Корсунське староство перейшло від Яна Даниловича до його

Портрет Софії Острожської. Копія XVIII ст. з ориг. XVI ст. Втрачений

дружини Софії¹⁵. А в раду княгині Марії, яка фактично була урядом у Пінському князівстві, входили найвпливовіші бояри¹⁶.

Документи виразно доводять активну участь жінок – магнаток у справах місцевого самоврядування та їх вплив на суспільно-політичне життя українських міст та містечок. Як зазначав Й. Ролле, жінки-шляхтянки у даний період історії, ведуть досить активне політичне життя, “приймаючи участь у конференціях, нарадах, сеймах, у з'їздах сільських госпо-

дарів, проникають у трибунали, і навіть – в сейм, люб'язничають нерідко з предводителями союзних армій теж заради користі “застінкової” дипломатії, одним словом, верховодять у краї”¹⁷.

Воля і повноправність українського жіноцтва виявилась у багатьох вчинках, які мали яскраво виражений політичний характер. Волинська княгиня Софія Ружинська та Ганна Борзобогата-Красенська, наприклад, відмовлялись підкорятись вимогам місцевої влади і навіть розпорядженням польського короля¹⁸. А коли на межі XVI–XVII століть православ'я стало в Україні символом боротьби із засиллям польської мови та культури в цілому, немало найдостойніших жінок стало на захист православ'я, ведучи меценатську та культурницьку діяльність. Ганна Гойська, Раїна Соломирецька, Гальшка Острожська, Софія Чарторийська, Гальшка Гулевичівна, Раїна Могиланка та інші вписали не одну яскраву сторінку в історію визвольних змагань українського народу проти полонізації.

В умовах правової дієздатності та майнової незалежності в сім'ї, коли майно дружини не зливалось з майном чоловіка, а члени подружжя володіли ним роздільно, економічна дієздатність жінок не викликала нарікань з боку чоловіків. Меценатська діяльність жінок також вважалась цілком закономірним явищем тогочасного українського життя.

Одним із напрямків меценатської діяльності жінок було заснування православних церков, монастирів та шкіл при них. У пом'янику Києво-Печерського монастиря згадано багато жінок, які вносили свої офіри, а вдова чернігівського скарбника Катерина Угорницька передала монастирю усі свої мастки¹⁹. Олена Горностаєва, уроджена княжна Чарторийська, була фундаторкою Пересопницького монастиря на Волині (1596 рік). Вона склала для нього гуртожитний статут і влаштувала при монастирі шпиталь для убогих та недужих, а також школу для селянських дітей. Її сестра Софія відкрила друкарню у своєму маєтку в м. Рахманові, де друкувались перекладені нею з грецької мови на українську книги Святого письма – євангельські та апостольські²⁰. Палка прихильниця православної віри та освіти, княгиня Чарторийська підтримувала відомого діяча Львівського братства Кирила Транквіліона-Ставровецького, автора “Євангелія учительного”, що був надрукований у Рахманові в 1619 році²¹.

У кінці XVI століття монастир при церкві Успіння в Почаєві фундувала дружина земського судді Луцького Ганна Гойська²². А у 1637 році волинська шляхтянка Раїна з Боговотинів Ярмолинська заснувала монастир у своєму маєтку Загайцях Кремінецького повіту²³, а два роки по тому у м. Гощі заснує на власні кошти монастир остання з роду Гойських, княгиня Раїна Соломирецька, каштелянова Смоленська²⁴. В кінці XVI століття шляхтянка Олена Стеткевич, дружина майбутнього гетьмана України Івана Виговського фундує церкву в с. Юсиптичі²⁵. Наведені вище приклади були не виключенням, а нормою тогочасного життя.

Другим напрямком меценатської діяльності українських жінок було фондування нових православних шкіл та опіка над діючими. Так, шляхтянка Раїна Ярмолинська та господарівна Марія Могила активно підтримували у своїх повітах православні школи та монастирі²⁶. Єлизавета Могила активно підтримувала Львівське братство, допомагаючи йому своїм впливом та матеріально. Дочка Єлизавети Ганна Могила, по чоловікові Пржерембська, не лише допомагала братству, але й сама у 1630 році вписалась у реєстр львівських братчиків²⁷.

Гальшка (Єлизавета) Гулевичівна, дружина київського шляхтича Стефана Лозки, була однією із засновниць Київського братства, Київського Богоявленського монастиря та школи при ньому²⁸. Про вчинки Гальшки Гулевичівни схвально відгукувались культурні та політичні діячі того часу – Іов Борецький, Ісає Копинський, Афанасій Пузина, гетьман Запорозького козацтва Петро Сагайдачний²⁹.

Портрет Раїни Вишневецької.
Кін. XVI – поч. XVII ст. Втрачений

Княжна Гальшка Острозька вважала своїм обов'язком у заповіті, складеному у 1579 році, велику суму грошей передати на шпиталь та академію Острозьку, на монастир Святого Спаса недалеко від Луцька. У заповіті зазначається, що запис княжни зроблений “добровольно з печаттю мою і з підписом власної руки”³⁰.

Отже, меценатська діяльність жінок-шляхтянок на користь православної церкви та шкіл була досить поширеною серед шляхти та магнатських родів.

Ще одним напрямком опікунської діяльності жінок-шляхтянок була підтримка ними відомих церковних та культурних діячів. Завдяки старанням жінок-меценаток діяльність прибічників православної церкви отримувала суттєву матеріальну та моральну підтримку. Так, магнатка Раїна Могилянка княгиня Вишневецька підтримувала українського церковного діяча, а згодом митрополита Київського (1631–1632) Ісаю Копинського, який заснував на землях князя Михайла Вишневецького та Раїни Могилянки княгині Вишневецької ряд православних монастирів: густинський-прилуцький, ладинський-підгірський та мгарський-лубенський³¹. На прохання Копинського княгиня Вишневецька не лише видала “фундаційні” записи на користь задніпровських монастирів, але й дозволила в підгірському скиті заснувати жіночий монастир, а настоятелькою зробити рідну сестру Ісаї – інокію Олександрю. Особливим “фундушем” у 1619 році вона передала у пожиттєве завідування Ісаї на правах ігумена густинського, мгарського та ладинського монастирів, а також доручила Копинському завідувати усіма приходськими церквами в її українських маєтностях, з підкоренням йому священників та всього духовенства і навіть – з правом “надання приходів за згодою з її старостами”³².

Отже, жінки вищих суспільних станів України у XVI–XVII століттях вели повноцінне суспільно-політичне життя, мали досить широкі спадкові права, на відміну від більшості країн Західної Європи,

Портрет Феодосії Палей з онуками. Близько 1711 р. Втрачений

де будь-яка спадкова власність в руках у жінки розглядалась як можливість росту рентабельності господарства чужого роду.

Самостійність та свобода жінок не визначалась лише економічними факторами. Незалежно від станової приналежності, жінки мали право самостійно вирішувати свою особисту долю у шлюбному житті, маючи економічні важелі такої самостійності. Мова йде про унікальну юридичну конструкцію, яка побутувала лише в українському звичаєвому праві – материзну. Материзна – це придане жінки у вигляді нерухомості, або наділу землі, яке ніколи не входило

в загальносімейне майно, не ділилось між членами сім'ї, а передавалось у спадок лише по материнській лінії і становило, таким чином, окремий жіночий юридично-майновий інститут³³.

Структура сім'ї в епоху середньовіччя формувалась під впливом норм язичницького світобачення і християнської моралі. Основу церковної концепції сім'ї складала теза про святість шлюбу, причому шлюб розглядався як нездолане для простого мирянина зло, якого не можна уникнути. Влада чоловіка над жінкою трактувалась церквою як закон, який відповідає ієрархічності побудови станової держави: “Дружинам глава чоловік, чоловікові – князь, а князю – Бог”³⁴.

Однак у реальному житті питання про шлюб та сімейну владу часто вирішувались всупереч церковним догмам. Літописці відзначали випадки, коли в княжій сім'ї дружина “владяще” мужем, а ситуація, коли чоловіки “градами владеючи, а женам работаючи”, була досить розповсюдженою³⁵.

Українська сім'я, як правило базувалась на принципах рівноправності подружжя, і українська церква, визнаючи жінку значимим членом суспільства, цього не заперечувала. Дружина була для чоловіка не слугою, рабинею, а товаришкою, з яким вона ділила батьківську владу над дітьми, які також не були власністю тільки батька.

Обов'язкове “віно” робило жінку матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало жінку у вдовуванні. Стосовно права власності, жінка ні від кого не залежала і вважалась вільною господаркою свого добра, про що свідчать численні акти дарування, передачі у користування іншим особам та застави приватної власності, що належали жінкам та були укладені жінками з їх власної волі³⁶. Вона вільно розпоряджалась усім майном, що отримала від своїх батьків. Дружина мала ні ким не обмежене право продавати, заставляти, передавати іншій особі або церкві своє рухоме і нерухоме майно, а також самостійно набувати різного роду власність.

Жінки як шляхетного, так і міщанського станів могли від власної особи вступати в зобов'язання, видавати “правні листи”, вести судові справи, для чого особисто з'являлись у суди – як світські, так і духовні³⁷. Жінки усіх суспільних станів мали право передоручати ведення судових справ як сторонній особі, так і власному чоловікові, якому жінка, згідно закону, давала формальне доручення – “умоцований лист”³⁸.

Вільною жінка була і в набутті прізвища чоловіка, поряд з яким “утримувала” своє родове ім'я, а також титул. У значній кількості випадків жінки підписували документи дівочим прізвищем. Більше того, серед шляхтянок та міщанок було поширене вживання своєї окремої печатки, на якій були вирізані її ім'я та герб. Таку печатку жінка прикладала до різного роду виданих нею документів та записів³⁹.

Для шлюбності XVI–XVII століть в Україні було характерне таке унікальне для середньовічної Європи явище, як розлучення, причому воно відбувалось не лише з причин, які допускала церква, а й через незгоду у подружжі і навіть через втрату довіри та любові, або хронічну хворобу одного із членів подружжя. Процес розлучення відбувався шляхом подання обопільної “протестації” з визначенням матеріальних умов та прав дітей. Після усіх формальностей, пов'язаних з розлученням, чоловік та жінка могли вступати у нові шлюби. Жінки-селянки також мали право ініціативи як в укладанні шлюбу, так і в розлученні⁴⁰. При цьому розпорядження власним посагом ніколи не розчинялось у спільній власності, а навпаки – чітко усвідомлювалось і визнавалось.

Однак наявність можливості розлучення ні в якій мірі не означає, що створювані сім'ї не були досить міцними у той час. Історичні джерела свідчать про те, що відносини в подружжі були рівноправними, теплими і часто з подякою за такі стосунки дружини дарували своїм чоловікам власне майно без будь-якого примусу⁴¹. Більшість зроблених дарчих записів закінчуються юридичною формулою, яка пояснювала причини дарування: “Мужу своєму в знак щирої любові до нього

Портрет Ганни Полуботок. Копія XIX ст. з ориг. XVIII ст. Харків, Художній музей

і пошани за таку ж любов з його боку”⁴². Значна кількість дарувань здійснювалась самими чоловіками, у записках про які відзначається, що чоловіки також дарують дружинам майно в подяку “за подружню любов та вірність”⁴³.

Отже, правове становище жінок в Україні у XVI–XVII століттях було досить міцним і регулювалось нормами, закріпленими світським і церковним законодавством та звичаєвим правом українського народу.

Майнові права жінок, що не належали до привілейованого стану, теж ґрунтувались на подібних засадах. Жінки непривілейованих станів, як і жінки-шляхтянки, мали досить широкі майнові права, але реалізовували їх у своїх можливостях та на своєму рівні. Сферою реалізації таких прав, для прикладу, була торгівля. Серед документів актових книг того часу маємо значну кількість свідчень про участь жінок усіх станів у торговельних відносинах, причому у торговельно-економічні стосунки жінки вступали часто за власною ініціативою, без участі чоловіків.

Жінки вищих суспільних станів цілком самостійно і досить інтенсивно вели торгівлю виробленими у власних маєтках чи у маєтках підлеглої шляхти товарами, що користувалися попитом як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Найбільш поширеною і популярною серед жінок непривілейованих станів була дрібна торгівля. У середині XVI століття тільки у м. Крем’янці було 70, у Луцьку – 40, у Холмі – 20 крамниць⁴⁴. Завдяки своїм природним якостям – підприємливості та бойовитості – жінки були більш спритними у справах торгівлі, ніж повільні у рухах та думках чоловіки-українці.

Разом з поширенням в Україні XV–XVII століть питних закладів, як то корчма та шинок, виник і поступово сформувався унікальний тип української жінки-торговки горілчаними напоями – шинкарки. Ідея особистості, історично вихована в українках, їх рівноправне становище у суспільстві та постійна відсутність чоловіка-козака, що пішов на Січ, в

похід, або загинув, турбота про сімейний бюджет і добробут виробили в українській жінці не лише риси берегині сімейного вогнища, але й навчили її бути активною підприємницею. Саме завдяки таким якостям багаті козаки наймали жінок торгувати кращим та горілчаними виробами. Так, у крамницях та шинках козаків Чернігівської та Полтавської губерній торгували переважно жінки⁴⁵, де вони займалися не лише продажем, але й веденням усієї торговельної справи. Надзвичайна працьовитість української жінки, її розум та підприємливість дозволили жінкам “майже повністю витіснити чоловіків з цього промислу”⁴⁶.

Оповіді іноземних мандрівників та дипломатів того часу свідчать про значну самостійність українських жінок. Вони змальовують їх досить привабливими, відважними та рівноправними учасницями тогочасного життя та побуту.

Становище жінки в українських землях для іноземних мандрівників з Азії чи Західної Європи було справді унікальним явищем. Адже такої свободи та незалежності не знали ні західноєвропейські, ні московські, ні, тим більше, азійські жінки.

Впродовж багатьох десятиліть “Опис України” Гійома Левасера де Боплана (1650 р.) є одним із авторитетних джерел, до якого звертаються дослідники України, і посилання на працю якого стали неодмінним компонентом історичних, етнографічних та природничих праць. Про українських жінок Боплан у кількох місцях свого опису висловлювався досить похвально та звернув увагу на їх красу. Крім того, Боплан згадує про ремесла, якими займалися українські жінки: “Їхні жінки прядуть льон і вовну. Роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку”. А в розділі “Про шляхетські вольності” він зазначає: “Якщо вдова вдруге виходить заміж, то може віддати своє майно тому, кого вона полюбила, таким чином позбавляючи спадку своїх дітей”.

Розділ “Як дівчата залицяються до парубків” повністю присвячений опису звичаю, який, за твердженням Боплана, існував у ті часи в Україні. “Тут, на відміну від звичаїв та традицій інших народів, дівчина першою звертається до парубка, якого собі сподобала. Їхній (український) традиційний та незламний забобон майже завжди дівчині у цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататись до обраної дівчини”. А далі Г. Боплан детально описує, якими словами та діями дівчина домагається від парубка погодитись стати її чоловіком. “Звичай, який я описав, – зазначає Боплан, – водиться тільки між людьми рівного стану, бо у цьому краї усі селяни однаково заможні і немає великої різниці у їхніх статках. Та коли кохаються простий селянин із шляхетною панєю, у цьому їм також допома-

Портрет Розандри Хмельницької. Близько 1652 р. Львів, Історичний музей

гає звичай”⁴⁷. Далі Боплан описує звичай викрадення дівчини-шляхтянки простим селянином, що підтверджує певну демократичність шлюбів між людьми різних суспільних станів. Особливо багато уваги у “Описі України” присвячено звичаю весілля, яке було головним підтвердженням укладення шлюбу за часів середньовіччя в Україні. Зазначимо, що весільний обряд, на відміну від церковного вінчання, відігравав вирішальну роль у створенні шлюбу і мав законну силу у суспільній свідомості, набуваючи такої сили

за умови проведення двох ритуалів: передчасного – “змовини” та “заручини”, та безпосередньо – “весілля”, що супроводжувались традиційними обрядами.

Іншим мандрівником, що найбільш детально описав Україну часів Б. Хмельницького був Павло Алепський, що разом зі своїм батьком, антіохійським патріархом Макарієм III подорожував по Україні у 1654–1656 роках. У його записках є відомості про побут і традиції українських жінок тих часів: “По всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів”. Про київських жінок Павло Алепський писав, що “вони прегарно повдягані, зайняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком. Дочки київських вельмож носять на головах кружальця, гаптовані золотом, прикрашені перлами та самоцвітами, щось мов корона. Дочки бідних роблять собі вінки з різних квіток”⁴⁸.

Член шведського посольства К. Я. Гільдебрандт, побувавши в Україні у 1656–1657 роках також зробив опис своєї подорожі, у якому окремо підкреслював мужність жінок-козачок та їхню незалежну поведінку. А мандрівник У. Вердум відзначав м’якість та ніжність характеру жінок, їх такт у поведінці та ставленні до інших людей.

Портрет Марії Мазепи. Копія XVIII ст. з ориг. XVII ст. Краків, Національний музей

Вважасмо за необхідне розглянути також статус української жінки в правових традиціях запорозького козацтва.

Сучасний дослідник В. Кульчицький визначав козацьке право як “суккупність звичаєвих норм (приписів) переважна більшість з яких виникла в Запорозькій Січі”⁴⁹. У використовуваному козаками праві яке визнавалося як іноземними державами, так і польським урядом, жінці відводилось особливе місце. Запорозька Січ мала систему законів і звичаїв, які регламентували зносини козаків з жіноцтвом.

Запорозьким козакам не дозволялось бути жонатими у місті їх проживання (на Січі), а які вже одружені, слід було, щоб їхні жінки жили поблизу від Січі, в зимівниках і слободах, куди козаки навідувались час від часу. Однак брати участь у козацьких судах жінкам не заборонялось. В 1747 році п’ятеро козаків-низовиків вбили чумака і пограбували його майно. Трьох з п’яти запорожців незабаром спіймали і привезли на Січ разом із забитим.

Без гаяття часу зловмисників “приговорено било” кошовим отаманом Павлом Козолецьким і “тамошнім товариществом... купно з мертвим тілом схоронити в яму...”. Але вдова козака, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік у свій час заборгував “деяким кредиторам” 223 карбованця 50 копійок і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари⁵⁰.

Дослідник козаччини Д. Яворницький зазначав, що до найтяжчих злочинів запорожці зараховували не лише зраду, зв’язок із жінкою і содомський гріх – (крайня розпуста), з огляду на звичай, що забороняв січовим козакам одруження, але й “кривду заподіяну жінці, коли козак знеславить жінку як не належить”, бо такий злочин “до знеславлення усього війська Запорізького служить”⁵¹. Джерела свідчать, що козацький вождь Іван Сірко досить суворо дотримувався цієї тра-

диції. Бо за кривду, заподіяну кимось із запорожців полоненій туркені, черкешенці чи татарці він засуджував винного до страти. Не викликає сумніву, що зневага до жінки-українки теж суворо переслідувалась козаками. У вироках, записаних до “Войска Запорозкого козацкого Прилуцького полка Справой книги” сказано, що в 1707 році за згвалтування прилуцької жительки Гребенички було страчено П.Микитченка⁵². Згідно звичаю, на Запорозжжі нещадно карали не лише за присутність жінки на Січі, але й за перелюбство. За цей злочин козаків карали і на Січі, і на Гетьманщині. Бо у вироках записаних до “Справой Книги” говориться, що парубка Грицька за такий ганебний гріх засуджено до спалення на вогнищі⁵³.

Коли вичленити звичаї і традиції запорозького козацтва, які прямо чи опосередковано ставали на захист честі і достоїнства української жінки із загального масиву козацької звичаєвості, стає помітною тенденція до ідеалізації образу жінки і особливо жінки-матері. Відсутність постійного спілкування з жіноцтвом на Січі очевидно призводила не стільки до забуття, байдужості, чи зневаги, скільки до ідеалізації жіночого начала.

В системі духовних цінностей запорожців традиції шанування жінки-матері набули й світоглядного значення. Це виявилось не лише в ідеалізації таких понять як Україна-мати, Січ-мати, козацька шабля-мати, де Січ і шабля уособлювали ідеальну матір-заступницю, але й поклоніння жінці-матері-Богородиці, яку козаки вважали своєю релігійною покровителькою і заступницею⁵⁴. Це під її покровом січовики не боялися ні вогню, ні грізної морської бурі. На всіх Січах церква її імені вважалася головною, а храмовим святом на Запорозжжі було свято Покрови Пресвятої Богородиці. Козаки носили на грудях хрестики з її зображенням, а значна частина церков і каплиць, зведених на землях запорозьких вольностей присвячувалась Богоматері. Ікони Божої Матері вважалися серед козаків найшанованішими.

Отже, вивчені нами історичні джерела XVI–XVII століть доводять, що жінки цього періоду мали значну свободу для самовираження та правову дієздатність без обмежень. Більше того, українські жінки займали привілейоване місце у родині і не потерпали ні від чоловічої сваволі, ні від “теремного затвору”, ні від “домостроевської неволі” про що лише мріяли жінки Московської держави і Європи.

¹ Андрущенко В. Запорозжжі і жіноцтво // Наука і суспільство. – 1991. – № 7. – С. 55.

² Костомаров Н.И. Две русские народности // Исторические монографии и сочинения. – Кн.1 – Т. 1. – СПб., 1903; Його ж: Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях. – СПб., 1860.

³ Антоній І (Ролле Й. Й.) Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. Июнь; Його ж: Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века // Киевская старина. – 1894. – Январь, март.

⁴ Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина – Т. XXIX – 1880. – Ноябрь; Його ж: Обычные формы заключения браков в Южной Руси // Киевская старина. – 1900. – Январь.

⁵ Валиконите И. Первый Литовский Статут – один из важнейших источников по истории положения женщин в Великом Княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы республиканской конференции “450 лет Первому Литовскому Статуту”. – Вильнюс, 1982. – С. 41.

⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В. Антоновича. – Выпуск 1. – К., 1890. – С. 42.

⁷ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984. – С. 125.

⁸ Первый Литовский Статут 1529 г. / Подготовлен Лазуткиной С., Гудавичюсом Э. – Вильнюс, 1983–1985 гг. – Ч. 1–2. – С. 35–40.

⁹ Там само.

¹⁰ Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе (далее АЮЗР). – Т. 3. – Ч. 8. – СПб., 1909. – С. 6.

¹¹ Мордовець Л. (Левицький О.) Про шлюб в Україні-Русі в XVI–XVII ст. – Львів, 1906. – С. 6.

¹² Там само. – С. 7.

¹³ Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – С. 35.

¹⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В. Антоновича. – С. 42.

¹⁵ Акты о заселении Южной Руси XVI–XVII вв. // АЮЗР. – Т. 3. – Часть 8. – К., 1905. – С. 5.

¹⁶ Грушевский А. С. Пинское Полесье. Очерки. – Часть 2. – К., 1903. – С. 112–115.

¹⁷ Антоній І (Ролле Й.) Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. – Июнь. – С. 272.

¹⁸ Левицький О. Анна-Алоиза княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Сентябрь. – С. 329–330.

¹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 265.

²⁰ Луговой О. Визначне жіноцтво України. – К., 1994. – С. 125.

²¹ Левицький О. Волинські оповідання з життя Волинського панства XVI ст. – К., 1914. – С. 17.

²² Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 265.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.5. – Львів, 1998. – С. 403.

²⁶ Левицький О. Раїна Могилянка, княжна Вишневецька. – К., 1887. – С. 3.

²⁷ Там само.

²⁸ Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. Духовна Україна. – С. 245.

²⁹ Хижняк З. Галшка Гулевичівна // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 63.

³⁰ *ЦДА*. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 38–39 зв.

³¹ Левицький О. Раїна Могилянка, княжна Вишневецька. – С. 6.

³² Там само.

³³ Гуслистий К. І. Українці. – К., 1959. – С. 442.

³⁴ Цит. по: Пушкирева Н. Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С. 87.

³⁵ Буданов М. Начерк родинного права Литовської Русі у пер. пол. XVI ст. // Часопис правника. – Львів, 1895. – С. 244.

³⁶ АЮЗР. – Т. 3. – Ч. 8. – К., 1909. – С. 43, 81, 86, 283.

- 37 Там само. – С. 270, 459.
- 38 Мордовцев Л. (Левицький О.) Про шлюб на Україні-Русі XVI–XVII ст. – С. 29.
- 39 Левицький О. // АЮЗР. – Т.3. – Ч. 8. – С. 62.
- 40 Ефименко Т. Обычное право украинского народа. – Петроград, 1916. – С. 659.
- 41 АЮЗР. – Т. 3. – Ч. 8. – С. 62.
- 42 Там само. – С. 33, 109, 191, 349, 424.
- 43 Там само. – С. 14.
- 44 Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильнюс, 1867. – Т. 4. – № 74. – С. 255–289.
- 45 Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. // Киевская старина. – К., 1901. – С. 184.
- 46 Там само.
- 47 Боплан Г. Опис України. – Львів, 1990. – С. 20–25.
- 48 Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 82.
- 49 Довідник з історії України / К.Бондаренко, В.Гордієнко та ін. – К., 1995. – Т. 2. – С. 60.
- 50 Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVI–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 134.
- 51 Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І.С. Як козаки воювали? Дніпропетровськ, 1991. – С. 172–173.
- 52 Гайдай Г. Козацький суд // Український світ. – 1996. – № 1–3. – С. 20.
- 53 Там само. – С. 21.
- 54 Кривоший О. П. Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорозжя // Південна Україна ХVIII–XIX століття. Вип 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 69–72.